

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
Филология және әлем тілдері факультеті
Жамбыл Жабаевтың 170 жылдық мерейтойына арналған
«ЖАМБЫЛ АҚЫНДЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ
ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 25 ақпан, 2016 жыл

Алматы

«Қазақ Университеті»

2016 жыл

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық

университеті филология факультетінің

Ғылыми кеңесі мен Редакциялық-баспа кеңесі

шешімімен ұсынылған

(№ хаттама)

Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор

Өмірхан Әбдиманұлы

Құрастырушылар:

Темірболат А., Есімова Ж.,

Солтанаева Е., Какимова А.

Жамбыл Жабаевтың 170 жылдық мерейтойына арналған «Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтанудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 25 ақпан, 2016 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – б.

ISBN 978-601-04-1898-1

Жинаққа Қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл Жабаевтың 170 жылдық мерейтойына арналған

«Жамбыл ақындық мұрасы және жамбылтанудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық

конференцияның материалдары енгізіліп отыр.

Ғылыми жинақ әдебиеттанушы ғалымдарға, университеттер мен педагогикалық жоғары оқу

орындарының студенттеріне, магистранттарына, докторанттарына, жамбылтанушы ғалымдарға арналған.

ISBN 978-601-04-1898-1 © Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

Шоқан ШОРТАНБАЕВ,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық

университетінің аға оқытушысы

ЖАМБЫЛ МҰРАСЫ – МӘҢГІЛІК ЕЛДІҢ МИРАСЫ

Қайшылықты кезеңдерді бастан өткерген ақынның шығармашылық ғұмырнамасы да талай

теперішті көрді. Жамбылдың өнер адамы болып қалыптасуына өскен ортасының, ұлттық салт-

дәстүрдің, әдеби мектептердің қаншалықты әсері болғанын, ақын өмір сүрген кезеңдегі тарихи-

әлеуметтік жағдайлардың шығармашылығының дамуына тигізген ықпалын бүгінгі күн

тұрғысынан

түсіндіру, жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдау әдеби ортаға, оқырман қауымға оң әсерін

тигізетінін ескерген жөн. Екі дәуірдің жыршысы атанған ақынның ақындық алымын, өлеңдерінің

көркемдік қуатының күшін жоймайтындығын дұрыс түсінуге, халқымыздың басынан өткен

тарихи-әлеуметтік жағдайды тақырып өзегі еткен өлең-жырларын дұрыс бағамдауға ықпал еткен

дұрыс. Елін, жерін, батырларын, Отанын сүйіп өткен, жырға қосқан ақын шығармашылығын

оқыту

арқылы өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеу, ізгі қасиеттерге үндеу, ата дәстүрімізді сыйлау

секілді құндылықтарымызды қалыптастыруға жол ашпақпыз.

Жамбылды өлең-жырларында, айтыс-дастандарында елдің өткен тарихы, ерлердің ерлік

жорықтары мейлінше мол қамтылған. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан

көркемдік дәстүр үлгісі реінде ақын шығармашылығынан да жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен

дамыды.

Жамбыл айтыстарының негізгі арқауы – елдің мұңы мен аңсары, ел бағына туатын, ел қорғаны бола алатын асыл азаматтарды жырлау. Құрманбетпен айтысында Сұраншы, Саурық, Сыпатай батырлардың ел бағына туған ер екенін, олардың ісі өнеге, ерлігі мұра, өлімі ерлік өлім екенін зор шабытпен жырлайды. «Шындықты, әсіресе халықтың ерлігін жырлау сарыны Жамбылдың айтыстарында анық көрінеді»[1, 85 б].

Сұраншы, Саурық батырым,

Шеніне дұшпан келмеген.

Садағын белге байланып,

Жауға қылығыш сермеген.

Қамын ойлап халқының,

Тар кезеңді бермеген, –

деп әр батырдың өзіне тән ерлігін, халқы үшін қиған өмірін жырға қосады.

Сарбаспен айтысында да осы мәселе алдынан қайта шыққанда, Шапырашты руынан шыққан ерлерді күллі елдің қамын жеген баһадүр бейнесінде суреттейді. Ал Досмағанбетпен қағысуында ел

қорғаған батырлардың өрлігі мен ерлігін жырлап, «Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару-жарағын асынып, Алатаудай айбатын асырған Қарасайдай ерлердің» батырлығымен мақтанады.

Жоғарыда аталған батырлардың тек рудың мақтаны ғана емес, берісі өңірдің, арысы күллі қазақтың

қорғаны ретінде бағалайды.

Құлманбет ақынмен айтысында:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт –

немесе:

Берекелі елді айтам,

Ел тұтқасы ерді айтам, –

деп ел бірлігін, татулығын жырлап, елдікті сақтар, ел тұтқасын ұстар батырлардың ісін әманда қолдау керектігін естен шығармайды. Намысты қолдан бермеген, халқы үшін шәйіт болып жанын берген дей келе, караорман қалың жұрты үшін өлген оларда арман жоқ деген тоқтамға келеді.

Ақын айтыстарында, әсіресе, Сұраншы мен Саурық есімі ілтипатпен аталып, ерлік күресі шыншылдықпен жырланады. Олардың нақты ерлік іс-әрекеттерін, адами болмысын, отаншыл сезімін

де ерекше шабытпен суреттейді. Ел басына қиын-қыстау күн туған қиын шақта, жауға қаймықпай қарсы аттанып, ел тұтастығын сақтауға жасаған әрекетін, елдік мүдде мен ерлік рухты биік қойған мақсатын айтып, қарсыласына қарсы құрал ретінде ұтымды пайдаланады.

Қалың жаудан қаптаған

Қаймығып беті қайтпаған,

Ел тыныштығын сақтаған

143

Халқы сүйіп мақтаған

Ардагер батыр кім еді? –

деген риторикалық арнау түрінде сауал қойып, мұның арыстан жүректі Саурық батыр екенін алға тартады. Жалпы алғанда, жасынан есіміне, ерлік істеріне қанық болып ескен қазақ батырларының қаһармандық іс-әрекеттері, жарқын _____ бейнесі ақын шығармашылығынан берік орын алып, жыр-

толғауларында да, айтыс-дастандарында да егіз өрімдей қатар өріліп, бірін-бірі толықтырып, елі үшін

жанын пида еткен, болашақ ұрпақ қамына алаңдаған ерлердің әдеби-көркем, тарихи тұлғасы халық

жадынан өшпестей болып сомдалған. Сол себепті де белгілі әдебиеттанушы ғалым Есмағамбет Ысмайылов Жамбыл айтыстарында сюжеттік мотив кең екенін, оның айтыстарын әрі айтыс ретінде,

әрі сюжеттік дастан ретінде тану қажет екенін алға тартады. Ежелгі ерлік дастандары мен қазақтың

қаһармандық жырларының арасындағы жалғастықты, ол дастандардағы елді сыртқы жаулардан қорғау, халқы үшін қан майданға шыққан батырлардың ерлік ісін үлгі ету, бірлікке үндеу идеясын зерделеген ғалым Немат Келімбетовтің: «Өйткені дәл осы ізгі идеялар араға сан ғасырлар салып

барып қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырында өз жалғасын тауып, жаңа тарихи жағдайда мейлінше кең қанат жая түсті» [2, 16 б.] деген пікірін Жамбыл жырлаған жырларға қатыссыз деп айта алмаймыз.

Сол ерлердің ісін алға апарар, ізін жалғар саңлақтардың ел ішінде сарқылмайтынына, елдің кегін қуатын ерлердің туатынына секімі зор. Азаттықты, бостандықты аңсайтын ақын рухы елдің ертеңіне

деген сенімін азайтпақ емес.

Қолына алмас қару ап,

Алатаудан ақырған,

Жауын жеңіп жапырған

Қарасайдай ер туар, –

деп ерлігімен елдің абыройына бөленген ерлердің ізін басар ұландардың үмітін ақтап, халық қорғағанына айналар дейтін арман-аңсарын да жасырып қалмайды.

Күсеп, Сүйінбай, Тілеміс, Майкөт жырлаған Өтеген бейнесі Жамбыл жырлауында ширығын, тарихи хәм әдеби тұлғасы көркем тілмен айшықталып, өзгеше реңк алып, бояу қосқан.

Әдебиетші ғалым Мүбәрәк Үмбетаев Өтеген батыр жайлы жазылған оқу құралында: «Тарихи тұлға Өтеген Өтеғұлұлының көсемдік және ерлік істеріне қатысты туған жырлардың ішіндегі көркемдік кестесі мен халықтың идеясы басымы әрі бүгінгі әдеби игілімізге айналып отырғаны ұлы

ақын Сүйінбай мен оның аса талантты рухани шәкірті Жамбыл жырлаған нұсқалар болып есептеледі» [3, 39 б.], – дей келе, Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздерін саралап береді.

Ел арасына кең тараған бірнеше нұсқасын қатар алып, салыстырып, батыр өміріне қатысты деректерді сүзгіден өткізіп, нақтылай түскен.

Жамбыл дастанында Өтеген батырдың жайлы қоныс іздеу мақсаты, сол мақсатқа жету жолындағы көрген қиыншылықтары кең қамтылып, суреттеледі.

Ежелгі түркілердің қасиетті мекені саналған Өтүкен қойнауы, Асан Қайғы армандаған Жерұйық пен Жиделібайсын жерлерін кие тұту, ардақтау арқылы халқымыздың арман-қиялының, аңсар-тілегінің қашан да биіктен табылғанына куә боламыз.

«Сөйтіп, Асан Қайғы тудырып, халық әдебиетінде одан әрі тың нышандармен толыққан Жерұйық жөніндегі утопияның негізінде бодандықты әлі білмейтін, емін-еркін көшіп қонған қазақ қауымын мұнан да керемет кемелдікке жеткізуге болады деген шүбәсіз сенімінің жатқандығын даусыз еді»,

[4, 27 б].

Ел қонысы тарылып, қиналған сәтін көрген Өтеген жақсы жер, жайлы қоныс іздеп, сапарға шығады. Еліне құт әкелемін, бақ орнатамын деген ердің асыл арманының жүзеге асуына тілекші болып, елі соңында қала береді. Дастан қаһарманының алдына қойған мақсаты айқын, ойы анық.

Мен табамын, табамын,

Бұлақ аққан жерлерді.

Көгі көктеп, гүл жарып,

Құрақ атқан жерлерді.

Жұт болғызбай, құт қонған,

Қой үстіне бозторғай

Жұмыртқалап, бақ қонған,

Сүйікті қазақ халқына

Ұнап жатқан жерлерді.

Жамбыл жырлауынан бұл Өтегеннің ғана емес, сол тұста отарлаушы елдің қыспағын көріп отырған дүйім жұрттың, қазақ халқының арманының көрінісін сезгендейміз. Сан ғасыр аңдысқан

144
жаудан, анталаған дұшпаннан теперіш көріп келе жатқан халқымызға мәңгілік жайлы мекен, Бақыт

тұрақтаған жер, Құт дарыған қоныс ұсынған өршіл идеяны, асқақ арманды аңғарамыз. Жырда Өтегеннің ой-арманы мен халық тілегі жымдасып, тұтастық құраған. Шығарманың өн бойында әнсана-хикая, аңыздық желі қатар өріліп отырғанмен, Өтегеннің батырлық тұлғасы, ақыл-парасаты,

ерік-жігері шынайы сомдалып, елінің пана болар қорғаны, қамқор болар ақылманы, адастырмас оғланы ретінде суреттеледі. Өз заманының баһадүрі, жақсылық пен жарқын өмірді көксеуші, «Ер Өтеген болған емес жай кісі, заманының ол да Асан Қайғысы».

Елдік мәселелері мен ерлік күрестерді, батырлық пен қаһармандықты жиі жырлаған Жамбылдың өзі өмір сүрген кеңестік дәуірдің шындығын, өмір шежіресін, ерлік өнегесін де өлеңге қосқаны мәлім.

Азамат және Ұлы Отан соғысы қаһармандарының ерлік рухын, қайраттылығы мен табандылығын дәріптеп, «Сұраншы, Саурық секілді, Болыпсың, балам, қаһарман» деп сүйсінеді. Майдандағы баласына, барша жауынгерлерге «Отанды сүй, Ел қадірін біл» деп ақыл айтады. Ел басына төнген қатерден құтқарар ұрпақтың бар екенін сеніп, олар жасаған ерлікті жаңа заманға сай көркемдік сипат

дарыта отырып, өзгеше мақаммен үн қосады. Ерлік рух пен елдік мұраттың тұтастығын, сөйтіп, мәңгілік Елдің мыңғымайтын», қалғымайтын батырларына сөзбен ескерткіш орнатады. Бұдан өз үміт,

арман жетегіндегі жаңа заманға лайық ақынның, Отан сақшысы немесе жауынгер ақын бейнесіндегі

кейпін байқаймыз.

Жамбылдың тақырыбы сан алуан көркемдік қуаты кемел поэзиясының ұлтымызды отансүйгіштік рухта тәрбиелеп, елжанды ұрпақ өсіруге әр кезеңде септігі тиіп келе жатқанын айтуға тиіспіз. Әсіресе, Ел, жер қадірін сезінуге, ұлттың өткен тарихын ұлықтауға, өрлік пен ерлікті ту еткен батырларымызды дәріптеуге жетелейтін өлең жырлары ел игілігіне айналып, бүгінгі таңда да мәңгілік Елдің ертеңін ойлар, келешегінің күңгірт, болашағының бұлыңғыр болмауына алаңдар ұрпақтың ұстанымына айналып отыр.

Отан ақынның соңында қалған мол әдеби мұрасы, елдік мүдде мен ерлік дәстүрді, идеяны арқау еткен жырлары дәлел. Жалаң ұрандамай, нақты жырлайтын, келте сөйлемей, дәстүрлі жыр үлгісімен

ұзағынан төгілетін дестелі жыр үлгілері кестелі өрнекпен, шешен тілмен әдіптеліп, шұғылалы, көркем өлең шумақтарына айналған.

Жамбылдың тағдырдың тезінен, уақыттың сұрыптауынан өткен жауһар жырлары бүгінгі таңда да Мәңгілік Ел ұстанымын бағдар еткен ел болашағына қызмет ете бермек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. –Алматы: Санат, 1996.-240 бет.
2. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. –Алматы: Ана тілі, 1998.-256 бет.
3. Үмбетаев М. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2012.-133 бет.
4. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея.-Алматы: Білім, 2000.-336 бет.

Қ. ІЗБАСАРОВА,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің студенті

Г.К.ТӘҢІРБЕРГЕНОВА,

Ғылыми жетекшісі

ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ ӘБУБӘКІР (КЕРДЕРІ) БОРАНҚҰЛҰЛЫНЫҢ АЙТЫС ӨНЕРІ

Қазақ фольклорының мол дамыған жанрының бірі – айтыс. Айтыскер ақын-ойда жоқ, тосын жағдайдың барлығына да әркез оқтаулы мылтықтай дайын тұратын, тез тұтанғыш, тапқыр жауап бергіш, ойы ұшқыр жан. Ақындықтың осындай күшті қуатына азаматтық, кісілік білімділігі қосылса, оның ел ішіндегі беделін одан сайын көтере түспек. Айтыскер ақынды «...сайысқа шығарған батырлардай, күреске түсірген балуандардай, бәйгеге қосқан аттардай бәсеке жарыс қызуына араластырады. Осы айтылған ерекшеліктердің барлығы а қ ы н д а р

а й т ы с ы н __